

Sordiaretus ja sordiaretajad Pollis läbi aegade.

Kert Kahu

August Kitzbergi nimeline Gümnaasium,

Karksi-Nuia, Viljandimaa,

69108, Eesti;

e- mail: kert.kahu.001@mail.ee

SISSEJUHATUS

Artikli kirjutamisele ajendas mind see, et 2010. aastal möödus 65 aastat kutselise sordiaretuse algusest Pollis. Artiklis kajastatud materjal on suurel määral seotud minu kodukohaga. Olen ise erinevate sordiaretajatega kokku puutunud ning saanud aimu nende tööst. Minu soov on teha tutvust sordiaretuse peamiste aspektidega. Artiklis käsitletu aitab laiendada silmaringi ning annab teadmisi enda kodukoha puuvilja- ja marjakultuuride sordiaretajatest.

Artikli eesmärgiks on uurida ja kajastada puuvilja- ja marjaaretuse algust ja kulgu Pollis, vaadelda seda läbi erinevate ajajärkude, tuua välja selle suunad ja põhiolemus. Artikkel on jagatud kahte ajajärku: puuviljanduslase aretustöö algus Pollis, esialgsed suunad, eesmärgid ja saavutused (1945–1970) ning sordiaretuse areng, uued suunad, eesmärgid ja saavutused 20. sajandi lõpupoole ja praegusel ajal. Põhilise tähelepanu alla võtsin Polli kutselised sordiaretajad, kelleks on Aleksander Siimon, Julius Eslon, Johannes Parksepp, Jakon Palk, Kalju Kask, Arthur ja Eevi Jaama, Heljo Jänes ning Asta-Virve Libek. Uurisin nende elulugu, õpinguaastaid ning saavutusi sordiaretuse vallas. Samuti kajastan mõningaid vahetuid mälestusi kokkupuudetest Aleksander Siimoni, Julius Esloni, Johannes

Parksepa, Jakob Palgi ning Arthur ja Eevi Jaamaga, kes on tänaseks meie hulgast igavikku lahkunud. Artikli tegemiseks uurisin aretustööga seotud raamatuid, sordiaretajate enda väljaantud kirjandust ning erinevaid sordiaretusega seonduvaid teadusartikleid. Kirjutamise käigus suhtlesin palju erinevate inimeste, nii sordiaretajate eneste kui ka nende lähedaste kolleegidega. Artikli jagan kolme peatükki. Esimene peatükk annab ülevaate puuvilja- ja marjakultuuride ajaloost Eestis. Teine peatükk jaguneb omakorda neljaks alapeatükiks, milles toon välja vanema põlvkonna sordiaretusega seonduva ja meie hulgast tänaseks lahkunud sordiaretajate elulood. Kolmas peatükk sisaldab nelja alapeatükki, kus kajastan tänapäeva sordiaretuse sihte ning siiani töötavate aretajate elutööd.

I PUUVILJA- JA MARJAKULTUURIDE AJALOOST EESTIS

Puuviljad ja marjad on ühed iidsemad ja loomulikumat toiduained. Paljud neist kõlbavad süüa kohe pärast taimelt noppimist. Enamik puuvilju sisaldab palju sahhariide (süsivesikuid), vitamiine ja kergesti omastatavaid mineraalaineid (Kelt *et al.* 1997: 231).

Esimesed teated Eestis olevatest puu- ja köögiviljaaedadeist pärinevad 13. sajandist, mil Taani hindamisraamatu (*Liber Census Daniae*) andmeil oli Põhja-Eestis Perilas, Harju-Jaani kihelkonnas, Aunapo (õunapuu) nimeline küla. Kloostriaedade kohta mainitakse 1267. ja 1283. aasta ürikutes Mihkli tsistertslaste kloostri juures asunud puu- ja köögiviljaaeda (Jaama 1985: 49-67).

Tartu vanalinna arheoloogilised kaevamised tõid 13. sajandi kultuurkihtidest päevavalgele hapukirsipuu, kreegipuu, pirni- ja ploomipuu seemneid. Siis tunti ka nii väikese- kui suureviljalist õunapuud (Tammet 1994: 41–43). Sel perioodil istutati elamute lähedale looduses leiduvaid paremate viljadega taimi. Külvati ka seemneid, millest üles kasvanud puude hulgast hiljem halvemad välja raiuti. Paremate taimede viljadest võetud seemnete külv on tuhandeid aastaid olnud peamiseks uute sortide aretamise viisiks (Kask 1984: 11).

Mõisaaedade kohta on teateid alates 16. sajandist. Etnograaf Ants Viires kirjutab oma raamatus „Puud ja inimesed“ (1975: 160), et Eestimaa kindralkuberneris Viimsi mõisas peeti aednikku ja kasvatati mitmesuguseid viljapuid. Aiadeid palistasid lilled ja

roosipõõsad, kaht kalatiiki ääristasid mustasõstrapõõsad. Rohkesti kasvatati sõsraid, eriti musti sõsraid. Vähemal määral oli karusmarju.

17. sajandi lõpus tabas Eestimaad külm ja nälg, lisaks laastav Põhjasõda ning sellele järgnev katk. Suured alad jäid inimtühjaks ning see kõik pidurdas ka pea sajandiks puuviljanduse arengut. Viljapuu aedade rajamine Eestimaa taludes kogus uut hoogu seoses teoorjuse kaotamise ja talude päriksostmisega 1870-ndatel aastatel. Kui varasematel sajanditel toodi viljapuude ja marjapõõsaste istikud Eestisse peamiselt Saksamaalt (Lübeckist jm), siis hiljem hakkasid sissesõitnud sakslased viljapuuistikuid kasvatama ka väikestes linnadesse rajatud puukoolides. Üks vanemaid (asutatud 18. sajandil) ja suuremaid puukoole oli Johann Hermann Zigra puukool Riias. Liivimaa mõisate ja teistegi aedade puud pärinesid tol ajal peamiselt Riia puukoolidest ja 1822. aastal Tartus asutatud J. Daugulli puukoolist (Kask 2010a:13).

Eesti puuviljakasvatus arenes 19. sajandini peamiselt väljapoolt sissetoodud sortide arvel, kuna sordiaretusega Eestis veel ei tegeldud. Vanemad teadaolevad Eesti päritoluga sordid on 'Tallinna pirnõun' ja 'Suislepp' (Kask 1984: 16). Järjest laialdasem huvi viljapuude kasvatamise vastu lõi hea aluse ka sortide katsetamisele. Üheks silmapaistvamaks sortide katsetajaks Eesti puuviljanduse ajaloos sai Jaan Spuhl-Rotalia (1859–1916). Ta oli esimene Eesti soost pomoloog, viljapuude suure 500-sordilise kollektsiooniaraja (Vormsil, hiljem tõi üle Haapsallu), kelle nõuanded olid trükisõnas väga kaalukad (Tammoja 1998: 130).

Foto 1. Jaan Spuhl-Rotalia (1859–1916). EABL.

Jaan Spuhl-Rotalia kirjutas 1897. aastal esimese eestikeelse sordikäsiraamatu „Kodumaa marjad“, mis paistis silma väga hea asjatundlikkusega.

Teine Eesti harrastussordiaretust tugevasti mõjutanud aiandustegelane oli August (Voldemar) Mätlik (1881–1956), kes lõi ülikooli õppeaeda sortide kollektsiooniaraja. Selle baasil tehti õppetöö käigus sordiuuringuid, selgitati õuna-ja kirsipuudele sobivamad pookealused jne.

Kutselise sordiaretusega hakati Eestis tegelema aga alates 1945. aastast, mil tehti Aleksander Siimonile ülesandeks organiseerida Polli Aianduse ja Mesinduse Uurimise Instituut. Polli muutus Eesti puuviljandusliku uurimistöö keskuseks.

II PUUVILJANDUSALASE ARETUSTÖÖ ALGUS POLLIS, ESIALGSED SUUNAD, EESMÄRGID JA SAAVUTUSED (1945–1970)

1939/40. aasta talve erakordse pakase tõttu (kohati kuni -44°) hävis Eestis 69% õunapuudest, 87% pirnipuudest, 86% ploomipuudest ja 81% kirsipuudest. Seega oli 1940. aasta suveks viljapuid säilinud ainult 26% (Siimon *et al.* 1970: 31).

Pärast Teist maailmasõda oli Eestis järel vaevalt 20% viljapuudest. Umbes samasugune oli olukord ka marjaaedades. Pärast sõda algas laastatud tööstuse ja põllumajanduse, sealhulgas ka aianduse taastamine (Siimon *et al.* 1970: 31). Puuviljanduse arendamine ei olnud mõeldav teaduse kaasabit. Seepärast loodi 1945. aastal Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Aianduse ja Mesinduse Instituut Pollis, mida juhatas kuni 1969. aastani põllumajandusteaduste doktor Aleksander Siimon.

Sagedaste külmakahjustuste tõttu tugevasti kannatanud puuviljanduse taastamisel oli üheks põhiliseks probleemiks vastupidavate ning kvaliteetsete viljadega sortide valik. Hakati välja selgitama Eestis kasvavaid kohalikke külmakindlaid sorte. Samaaegselt alustati Pollis ka aretustööd, et saada kohalikes mullastiku- ja kliimatingimustes vastupidavaid puuvilja- ja marjakultuuride sorte. Sel perioodil äratasid tähelepanu nii asjaarmastajatest sordiaretajad (O. Kramer, J. Raeda, A. Kurvits), kui ka Polli katsebaasi teaduslikud töötajad.

Eestis rajoonitud sortide hulgas olid toona dr Siimoni poolt aretatud õunasordid 'Sügis-dessertõun', 'Koit', 'Sidrunkollane taliõun', 'Meelis', 'Talvenauding'; J. Esloni aretatud 'Suhkruploom' ja 'Polli munaploom'; J. Parksepa mustasõstrasordid 'Uus must' ja 'Polli-pikk-kobar'; N. Murri karusmarjasort 'Polli esmik' ja M. Liase (Jõgeval) maasikasort 'Jõgeva hiline'. Eestis kasvatatavatele viljapuusortidele sobivate pookealuste probleemi lahendas J. Palk (Siimon *et al.* 1970: 32).

ALEKSANDER SIIMON (ÕUNA- JA PIRNIARETUS)

Foto 2. Aleksander Siimon oma „lapse“, õunasordiga 'Talvenauding' 1967. aastal. K. Keldi erakogu.

Aleksander Siimon sündis 29. detsembril 1900. aastal Läänemaal. 1931. aastal sai ta väitekirja „Aluste ja oksa asendite mõju tolmuterade idanemisele teraliste ja luuviljaliste kultuursortidel“ eest agronoomiamagistri kraadi (Kask 2010a: 203). A. Siimon kaitses Eestis esimesena Tartu ülikoolis puuviljanduslase doktoriväitekirja teemal „Vastastikuse viljastamise uurimusi Eestis levinud õunasortidel“ (diplom 3. märtsist 1939). 1945. aastal määrati ta Lõuna-Eestis asutatud Polli Aianduse ja Mesinduse Uurimise Instituudi direktoriks. Selles ametis töötas ta (väikeste vaheaegadega) kuni 1969. aastani.

A. Siimoni uurimisalaks jäid õunviljalised: nende sordiuurimine, agrotehnilised katsed ja sordiaretus (Kask 2010a: 204). Aastatel 1951–1960 oli tal väga võimekas abiline – laborant Erich Mägi, kes aretuse tehnilise töö kõrval oli ka loova vaimuga, mis A. Siimoni töökoormust palju kergendas. Siinkohal ongi huvitav ära tuua Erich Mägi meenutus A. Siimonist. „Minu esimene kokkupuude A. Siimoni ehk Doktoriga, nagu teda kutsuti, oli 1948. aasta sügisel, kui asusin tööle Polli. Üheksa aastat olin tema lähim abiline (laborant) aretustöös. Siimon oli hea organisaator ja suhtleja ning oskas ka lihtsate töölistega omainimene olla. Meenub, kuidas Doktor seemikuridade vahel kõndides võttis õuna, hammustas, viskas maha ja ütles: „Ei vääri tähelepanu.“ Teise puu all hammustas mitu korda ning teatas: „Väga hea!“. Siimoni juhtimisel muutus Polli puuviljandusliku aretus- ja

uurimistöö keskuseks. Nii asutus kui juht said laialdaselt tuntuks. Siimonil oli õnnelik käsi.”
(Mägi 2000)

A. Siimon juhendas kandidaaditöö tegemisel paljusid aspirante ja teadureid. Tal tuli sageli oponeerida väitekirjade kaitsmisel ka väljaspool puuviljanduse eriala. Polli aiandusuuringute vanemteadur Koidu Kelt, kes oli ka ise dr Siimoni aspirant, meenutab järgmist: „*Tunnustatud teadlane, armastatud lektor nii teadlaste kui asjaarmastajate aednike seas. Oli väga huvitav inimene nii töös kui eraelus. Paljudele on teada dr Siimoni hinnang oma ühe parema õunasordi ‘Talvenauding’ kohta. Hinnang kõlas järgmiselt: selle sordi viljaliha on jämedakoeline nagu eesti talupoeg. Siimon nõudis ja hindas noorte teadlaste juures suurt intellekti, teadmisi ja ka oskust käituda seltskonnas ning vallata korralikku sõnaseadmist. Polli rahvas mäletab dr Siimonit kui väga lihtsat ja osavõtlikku inimest. Olles tuntud teadlane ja asutuse juht, tundis ta kõiki oma töölisi. Isegi külakoerte nimed olid tal teada*”. (Kelt 2010)

Eluaeg oli talle südamelähedane iluaiaandus, eriti vanade parkide korrashoid ja kauni koduümbruse loomine. Doktor Kalju Kask meenutab: „*Siimon lasi külvata sirelite kultuursortide seemet ja tärgranud taimi istutada Pollist Lossimägede poole viiva ja Kaali bussipeatuse suunas mineva tee äärde. Väga paljud taimed olid kaunite õitega: täidisõielised, tumepunased, roosad, valged jne. Möödasoitvad autod peatusid sageli, et ilusaid taimi kaasa võtta.*” (Kask 2010b) Siinjuures tuleb tõdeda, et õnneks on osa sireleid vaatamata kõigele veel tänaseni säilinud. Nii on ka minul olnud võimalik nautida igal kevadel kooliteed käies sirelite õiteilu.

Lisaks õunapuu sortide aretamisele tegeles ta ka pirnipuu, sarapuu ja maasika sordiaretusega. Kahjuks jäid tulemused nende osas tagasihoidlikuks.

Väga edukaks kujunes õunaaretus. A. Siimoni loodud on 16 õunasorti, mille aretamise suutis ta lõpule viia enamasti ise (ainult paar sorti jäi vormistada tema järglasel). Sordid on: ‘Aia ilu’, ‘Banaanõun’, ‘Eleegia’, ‘Kaja’, ‘Kiir’, ‘Koit’, ‘Lembitu’, ‘Lemmikõun’, ‘Maimu’, ‘Meelis’, ‘Polli kaunitar’, ‘Sidrunkollane taliõun’, ‘Sügisdessertõun’, ‘Talvenauding’, ‘Tiina’, ‘Vahur’ ja kaks maasikasorti. Pirnipuu on aga palju pikaldasemat tööd nõudev kultuur, mistõttu A. Siimon on ainult ühe pirnisordi (‘Pepi’) kaasautor (Tammoja 1998: 158).

Siimoni aretatud õunasortidest on kindlasti tuntum ‘Talvenauding’.

Foto 3. Sort 'Talvenauding'. Sordikataloog EMÜ Polli aiandusuuringute keskus.

A. Siimon oli sagedane esineja aiandusseltside koosolekutel ja raadios. Ta kirjutas palju teadus- ja populaarteaduslikke artikleid ning on mitmete raamatute autor ja kaasautor.

A. Siimon suri 28. oktoobril 1970. aastal ja ta on maetud oma kodupaika Ridala kalmistule.

JULIUS ESLON (PLOOMI- JA KIRSIARETUS)

1.

Foto 4. Julius Eslon 1954. aastal. K. Keldi erakogu.

Julius Eslon sündis 1894. aastal Harjumaal Kolga vallas. Eslon õppis aastatel 1924–1929 Leningradi Põllumajanduse Instituudis, hiljem oli praktikal I. Mitšurini juures.

1945. aastal määrati Eslon vastloodud Polli Aianduse ja Mesinduse Uurimise Instituudi teadusdirektoriks. Seoses ENSV Teaduste Akadeemia moodustamisega 1946. aastal tehti Polli uurimisasutus selle Põllumajanduse (hiljem Taimekasvatuse) Instituudi filiaaliks, milles J. Eslon oli 1952. aastani puuviljanduse osakonna juhataja. Seejärel töötas ta kuni pensionile jäämiseni 1964. aastal Pollis vanemteadurina. Tema põhitöö oli ploomi- ja kirsisortide katsetamine, uurimine ja aretamine (Kask 1984: 74). Heljo Jänes teab rääkida, et: „Eslonil olid Venemaa teadusasutustega head sidemed. Ühtlasi teadis ta, mis on talvekindlamad sordid ja kust neid saada. Kui oli tarvis aretuse lähtematerjali, oli tema

kõige õigem mees seda hankima, ja nii saigi alguse Polli luuviljaliste kollektsioonae.” (Valdaru 2010).

Kõige edukam oli ploomiaretus. Tema aretatud on ploomisordid ‘Karksi’, ‘Polli munaploom’, ‘Suhkruploom’, aretaja enda nime järgi ristitud ‘Julius’ ja ‘Esloni varane’ ning ‘Polli viljakas’ ja ‘Polli varane’. Nendest loetletud ploomisortidest kasvavad minu koduaias ‘Polli varane’, ‘Julius’ ja ‘Suhkruploom’. Kõik nad on väga maitstvate ja hästi magusate viljadega. Eriti meeldib mulle ‘Polli varane’, mis on küll väikeste viljadega sinine ploom, kuid väga varane. Pisikese poisina, kui emaga aiamaal käisin, jooksin alati just selle ploomipuu alla. Vahel juhtus, et panin suhu ka pooltoore ploomi. Ikka maitstes hästi.

Julius Esloni ploomisortidest kasvatatakse kõige rohkem kindlasti sorti ‘Suhkruploom’.

Foto 5. Sort ‘Suhkruploom’ Polli aiandusuuringute keskuse maheaias. Autori foto.

Tema osavõtul on aretatud ka musta sõstra sordid ‘Festival’, ‘Hiline must’, ‘Polli pikk-kobar’ ja ‘Uus must’. Rääkides Julius Eslonist, tõid dr Kalju Kask ja vanemteadur Koidu Kelt esile tema täpsust, millega oli ta kaastöötajatele suureks eeskujuks. „*Tal olid laialdased teadmised ja ta valdas hästi katsetamist. Ta oli alati valmis teisi aitama. Eriti kulus tema abi ära aruannete ja artiklite vene keelde tõlkimisel.*“ (Kask 2010b; Kelt 2010) Ise ta palju ei kirjutanud (ümmarguselt 20 artiklit).

J. Eslon tegeles noorpõlves õpitud raamatuköitmisega ka vanas eas. Nii on tänu temale säilinud Polli aianduse instituudis aastakäikude kaupa köidetud aiandusalased ajakirju.

Polli elanikud meenutavad teda kui asjalikku pookimistöõde läbiviijat, kellel oli alati kaasas ka oma retsepti järgi valmistatud pookevaha. Esimesed teadmised pookimistöõde kohta sai Julius Eslonilt ka minu ema: „*Mäletan, kuidas tuntud sordiaretaja meie vanaisa aias omajuurseid 'Liivi kollase munaploomi' istikuid umber pookis. Nimelt oli vanaisa kurtnud, et ploomid ei anna saaki. Eslon oli kohe lubanud selle vea parandada. Kevadel oligi ta aias ja pookis paljudele ploomipuudele uusi sorte. Ploomipuudust selles aias enam ei tuntud.*“ (Kahu K. 2010)

J. Eslon suri 4. novembril 1982. aastal ja on maetud oma kauaaegse töö- ja elukoha lähedasele Karksi-Nuia Arumäe kalmistule.

JOHANNES PARKSEPP (MARJAARETUS)

Johannes Parksepp sündis Räpina vallas Naha külas 5. septembril 1925. aastal.

Tema elutöök kujunes marjasortide uurimine ja aretamine. 1968. aastal kaitses J. Parksepp põllumajanduskandidaadi väitekirja teemal „Aedvaarika introduktsiooni ja sordiuurimise tulemusi Eesti NSV-s“. Ta oli oma aja parim marjasorditundja. Ta on autoriks raamatule „Marjasordid Eestis“ (1985), mis püsib kindlalt tippteoste hulgas veel praegugi. Lisaks on ta kirjutanud raamatuid nii vaarika, maasika kui ka teiste marjakultuuride sortide ja agrotehnika kohta.

J. Parksepp töötas välja puuviljade ja marjade suuruse ning kultuuride saagikuse hindamise seitsmeastmelise skaala, mida on Eestis rakendatud pikka aega.

J. Parksepp on aretanud 9 musta sõstra sorti: 'Festival', 'Hiline must', 'Polli-pikk-kobar', 'Uus must', 'Albos', 'Moka', 'Mulgi must', 'Musti' ja 'Varmas', maasikasordi 'Helean' ja vaarikasordid 'Helkal', 'Tomo', 'Espe' ja 'Siveli'; koos Nikolai Murriga karusmarjasordid 'Polli esmik' ja maasikasordi 'Edu'. (Kask 1984: 86).

Aretatud musta sõstra sortidest on ajahambale kõige rohkem vastu pidanud 'Mulgi must'.

Foto 6. Sort 'Mulgi must'. Sordikataloog EMÜ Polli aiandusuuringute keskus.

Foto 7. Teadur Johannes Parksepp ja laborant Alvi Jelisejeva aias talvekahjustusi hindamas. 1967. aasta aprill. K. Keldi erakogu.

Tema kauaaegne kaastöötaja ja abiline Alvi Jelisejeva iseloomustab J. Parkseppa kui väga ettevõtlikku inimest: „Näiteks kasutas ta ära kasutult seisva puidust silotorni, mis oli ümar, painutatud laudadest kõrge ehitis. Sellest lasi ta ümber ehitada ilusa hoone, kus tehti vihmaste ilmade korral marjade kaalumisi ja muid kirjatöid.“ (Jelisejeva 2010)

J. Parksepp suri 30. mail 1988. aastal ja on maetud Karksi Papi kalmistule.

JAKOB PALK (ALUSTEARETUS)

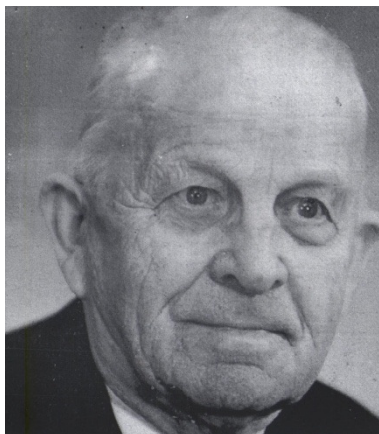

Foto 8. Jakob Palk. K. Keldi erakogu.

Jakob Palk sündis 28. märtsil 1908. aastal Kaelase vallas Pärnumaal. Ta lõpetas 1927. aastal Vana-Vigala põllunduskooli, 1930. aastal Jäneda põllutöökooli ja 1944. aastal Kehtna aiandusinstituudi. Oma teadmisi käis ta täiendamas nii Saksamaa kui ka Läti puukoolides. 1945. aastal kutsuti ta vastloodud Polli Aianduse ja Mesinduse Uurimise Instituudi teaduriks, kus töötas kuni 1972. aastani. Tema esimeseks tööülesandeks oli koguda Polli kollektsioonaeda Eestis säilinud paremaid puuviljasorte. Hiljem spetsialiseerus ta viljapuude pookealuste ja istikute kasvatustehnoloogia uurimisele (Klaas 2008). Jakob Palk kaitses 1963. aasta detsembris kandidaaditöö teemal „Õuna- ja ploomipuu pookealused Eesti NSV-s“ ning sai põllumajandusteaduste kandidaadi kraadi.

1954. aastal alustas J. Palk õunapuu vegetatiivaluste aretamist. Eesmärgiks seadis ta niisuguste alusetüüpide saamise, mis oleksid pakaselistele talvedele vastupidava juurestikuga, annaksid hulgaliselt juurduvaid võrsikuid ning soodustaksid nendele poogitud sortide varajast rikkalikku viljakandmist. 1981. aasta mais anti riiklikku sordivõrdlusesse vegetatiivalused E19, E20, E26, E28, E37, E39, E53, E56, E63 ja E75. Praegu on Eesti soovitusvormimendis keskmise kasvutugevusega alused E20 ja tugevakasvulised E53 ja E56. (Kask 2010a: 198)

Dr. Kalju Kask jutustas mulle J. Palgist huvitavaid seiku. Siinkohal toon ära vaid mõned: *„Jakob Palgi katsed olid Eestis väga kuulsad. Teaduste Akadeemia presidendil (1950–1968) Johan Eichfeldil oli eriline huvi puuviljanduslike uurimiste ja rahvaselektsiooni kollektsiooni vastu Pollis. Oma külaskäikudel sinna vestles ta peamiselt luuviljaliste sordiaretaja Julius Esloniga. Eriliselt vaimustuses oli ta aga Jakob Palgi pookealuste katsetest. Kui omal ajal Nõukogude Liidus kuulus akadeemik Trofim Lõssenko Eestit külastas, siis viis Eichfeld ta Palgi katseid vaatama.“*

Jakob Palk on teaduskogumikes ja ajakirjades avaldanud 80 artiklit ning mitmeid raamatuid viljapuude ja marjapõõsaste paljundamise, kasvatamise, võrakujunduse ja saagikuse kohta.

Jakob Palk suri 15. detsembril 1991. aastal ja on maetud Pärnu-Jaagupi kalmistule.

III SORDIARETUSE ARENG, UUED SUUNAD, EESMÄRGID JA SAAVUTUSED

20. SAJANDI LÕPU POOLE JA PRAEGUSEL AJAL

Eelmise sajandi lõpuks oli Eesti sordiaretus jõudnud uuele tasandile. Vahetunud oli sordiaretajate põlvkond. Dr Siimoni aretustööd jätkab dr Kalju Kask. Luuviljaliste sordiaretuses esile tõusnud Arthur ja Eevi Jaama tööd jätkab dr Heljo Jänes. Marjakultuuride sordiaretusega hakkas tegelema dr Asta-Virve Libek.

1990. aastaks oli Pollis aretatud üle 40 puuvilja- ja marjasordi. Eestis rajoonitud 26 kohaliku päritoluga sordi hulgast oli 11 aretatud Pollis (Haak 1990: 6). 2010. aastaks on see arv aga oluliselt suurem. Polli sordiaretajad on praeguseks aretanud 29 õuna-, 16 ploomi-, 3 pirni-, 15 maguskirsi-, 1 hapukirsi-, 12 mustasõstra-, 6 vaarika-, 3 maasika-, 1 karusmarja- ning 2 valgesõstrasorti ja 10 vegetatiivalust.

Polli on loodud laialdane sortide kollektsioon, kus säilitatakse kõiki Eesti päritolu sorte ning lisaks erinevate maade sorte, mida on võimalik kasutada sordiaretuses. 2009. aasta andmetel on Polli Aiandusuuringute Keskuse kollektsioonistandikes säilikuud kokku 1200, sh 453 õunapuu, 112 pirnipuu, 106 ploompuid, 74 maguskirsipuu, 23 hapukirsipuu, 71 maasika, 76 vaarika, 6 pampeli, 1 tayberry, 114 musta sõstra, 26 punase sõstra, 12 valge sõstra, 33 karusmarja, 28 söödava kusalpuu, 20 astelpaju ja 19 pihlaka sorti ning aretist ja 23 õunapuu pookealust (2009. aasta EMÜ PKI Polli aiandusuuringute keskuse aruanne).

Puuvilja- ja marjakultuuride sordiaretuse eesmärgiks on talve- ja haiguskindlate, saagikate ning hea turuväärtusega sortide saamine.

Viimastel aastatel on sordiaretuses tähtsaks saanud viljade kvaliteet. See tähendab seda, et uutelt sortidelt oodatakse lisaks talve- ja haiguskindlusele ning saagikusele ka inimorganismile oluliste toitainete (vitamiinid, orgaanilised happed, mineraalained, sahhariidid jne) kõrgemat sisaldust.

Seniajani on Pollis kasutatud peamiselt klassikalist aretusmeetodit, st sortidevahelist ristamist. Paaril viimasel aastal on aretustöös lisandunud traditsiooniliste fenoloogiliste ja majanduslike omaduste hindamisele ka molekulaargeneetilised uuringud musta sõstra ja luuviljaliste kultuuride osas. Arvestades taimegeneetikas ja sordiaretuses toimuvaid kiireid arenguid, on molekulaargeneetika meetodite kaasamine sordiaretusprogrammidesse eriti oluline.

Eelnevat kokku võttes on Polli aiandusuuringute keskuse missiooniks järjepideva maaviljeluskultuuri ja kvaliteetse puuviljandusala teadus- ja arengutegevuse tagamine, sealhulgas sordiaretus ja uurimine, geenvaramu säilitamine ja viljelustehnoloogiate täiustamine.

Eesti Maaülikooli Polli aiandusuuringute keskuse tulevikuvisioniks on aretada uusi puuvilja- ja marjasorte, mis oleksid kindlalt Eesti maakultuuri lahutamatuks osaks. Teadus- ja arendustegevusega luuakse eeldused konkurentsivõimeliste kodumaiste puuviljade ja marjade tootmiseks. Tundub, et Polli aiandusuuringute keskus säilitab ka edaspidi oma positsiooni vabariigi puuviljanduse teadus- ja arendustegevuse keskusena.

KALJU KASK (ÕUNA-, PIRNI- JA MAGUSKIRSIARETUS)

Foto 9. Doktor Kalju Kask Rõhul 2003. aastal. J. Kivistiku foto.

Kalju Kask on sündinud 13. detsembril 1929. aastal Tallinnas. 1965. aastal valmis taimefüsioloogia alane väitekirj „Mõnede viljapuuliikide seemnete käsitlemine vahelduvate temperatuuridega ja selle mõju seemikutele“ ning talle omistati bioloogiakandidaadi kraad.

1970. aastal tehti K. Kasele ettepanek tulla tööle Polli, tolleaegsesse Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi puuviljanduse osakonda vanemteaduriks – jätkama haigestunud doktor Aleksander Siimoni tööd. Seal sai tema ülesandeks õuna- ja pirnipuu sordiaretus ning sordiuurimise ja -aretuse töörühma juhtimine.

Polli tulles oli ta ligi 17 aastat katsetanud erinevate puuvilja- ja marjakultuuridega (sh must aroonia, astelpaju, ebaküdoonia, viltjas kirsipuu, aktiniidia, aprikoosipuu, amuuri viinapuu, kibuvitsad ja mitu muud). Ulatusliku uurimuse kirjutas Kask doktoritööks teemal „Обогащение плодового хозяйства Эстонии новыми культурами“ („Eesti puuviljakasvatuse

rikastamine uute kultuuridega“), mille kaitsmise tulemusena Läti Põllumajanduse Akadeemias sai ta 1974. aastal põllumajandusteaduste doktori kraadi. (Tammoja 1998: 51)

A. Siimoni poolelijäänud õuna- ja pirniaretuse lõpetamine tõi K. Kasele kahe õuna- ja ühe pirnisordi kaasautorluse. Kase aretustöö on kokku on kestnud juba 53 aastat ja ta on aretanud 15 õuna-, 8 maguskirsi- ja 3 pirnisorti. 2010. aasta seisuga on kümme K. Kase aretatud sorti võetud Eesti puuvilja- ja marjakultuuride soovitusortide nimekirja: sealhulgas 4 õuna-, 2 pirni- ja 4 maguskirsisorti. K. Kask on oma aretatud sortidega tuntud ka väljapool Eestit. Tema sorte kasvatatakse väga edukalt ka Lätis. Katsetesse on antud sorte veelgi kaugemale (Leedu, Itaalia, Venemaa jne).

Foto 10. K. Kase lemmikõunasort 'Krista'. Sordikataloog EMÜ Polli aiandusuuringute keskus.

Sordiaretuse kõrval on olnud tema teine põhitegevus kirjutamine. Ta on üheksa raamatu autor või kaasautor. Lisaks avaldanud ligi tuhat nõuandvat ja puuviljandust propageerivat artiklit.

K. Kask, keda on nimetatud ka Eesti sordiaretuse *grand old man*'iks, peab end õnneliku saatusega teadlaseks. Ise leiab ta, et suuremat rõõmu on ta tundnud oma tööst alles pärast seitsmekümnendat eluaastat. (Kask 2010b)

1988. aastal sai K. Kask ENSV teeneliseks teadlaseks. Eesti Vabariik tunnustas K. Kase teeneid 2006. aastal Valgetähe IV klassi ordeniga. 2009. aastal sai K. Kask pikaajalise tulemusliku teadus- ja arendustöö eest Eesti Vabariigi teaduspreemia.

ARTHUR JA EEVI JAAMA (PLOOMI- JA KIRSIARETUS)

Kuna Jaamade aretustöö kulges käsikäes, siis on väga raske teha vahet, mis on just ühe või teise tähtsam ülesanne sordiaretuse juures. Seega otsustasin nendest kirjutada ühise peatüki.

Arthur Jaama on sündinud 7. novembril 1914. aastal Tartumaal Rõngu vallas. Eevi Jaama (Kivimäe) on sündinud 10. jaanuaril 1926. aastal Tartus.

1953. aastal kaitses Arthur Jaama põllumajanduskandidaadi väitekirja teemal „Eesti NSV-s levinumaid kohalikke ploomi- ja kreegipuude vorme ja sorte ning nende majanduslik tähtsus”. Polli tuli ta 1958. aastal, algul nooremteaduri ametikohale, alates 1960. aastast sai ta vanemteaduri ametikoha, millel töötas kuni 1988. aastani.

Kui 1964. aastal läks pensionile luuviljaliste viljapuude katsetaja ja aretaja Julius Eslon, jätkas Arthur Jaama tema tööd. A. Jaama tegi ulatuslikke ristamisi ploomi- ja kirsipuudega ning katsetas oma eelkäija lõpetamata aretisi. Sellest tööst saadi neli ploomisorti: 'Esloni varane', 'Julius', 'Polli varane' ja 'Polli viljakas', mille autorlusest kuulub veerand A. Jaamale (Kask 2010b).

Foto 11. Kirsside degusteerimine 1978. aasta suvel. Keskel Arthur Jaama. O. Vihandi foto.

1970. aastatel hakkas E. Jaama üha tihedamalt osa võtma oma mehe aretustööst. Sellest ajast kulges nende aretustöö käsikäes. Jaamad olid oma aja kohta küllaltki edumeelsed sordiaretajad. Lisaks tavalisele aretusmeetodile kasutasid nemad ka liikidevahelisi ristamisi,

mille tulemusel on saadud ploomisort 'Vikana'. Tippajal kasvas nende katseaias peaaegu 1300 ploomi- ja 700 hapu- ning maguskirsi seemikut. (Kask 1984: 84).

Foto 12. Teadur Koidu Kelt (Sõgel) ja laborant Eevi Jaama keemialaboris 1961. aastal. K. Keldi erakogu.

Vanemteadur Koidu Kelt meenutab perekond Jaamasid järgmiselt: „*Nad olid oma tööd armastavad fanaatikud. Nende poolt aretatud ploomi- ja kirsiaretised ja sordid olid neile kui oma lapsed, keda tuli hinnata alati hästi ja anda võimalikult hea iseloomustus*“. (Kelt 2010)

Jaamadega on tihedalt kokku puutunud ka minu ema ja tädi. Tädi Maire töötas ploomiaias lühikest aega ning siirdus siis pedagoogi tööle. Jaamadega koostöötamisest pajatas ta järgmist: „*Töö ploomi-ja kirsiaias oli põnev ning vaheldusrikas. Esimest tööpäeva Artur Jaama juures meenub sageli humoorika juhtumiga. Sain ülesande uue saagihooaja eel koristada aiapaviljoni laoruum. Kraamimise käigus kärutasin prügimäele suure katlatäie käärima läinud ploome. Järgmisel tööpäeval selgus, et olin teadmatuses hävitanud väärtusliku vara – nimelt valmistas ploomiteadur Artur igal aastal slivovitsi ehk plomiveini, mida armastas pakkuda oma paljudele sõpradele ja tuttavatele. Artur Jaama selgitusest sain teada, et head plomiveini Jugoslaavia päraselt valmistataksegi umbes pool aastat külmas käärimud plomimahlast destilleerimise teel. Seega olin hävitanud aastase plomiveini materjali*“. (Kahu M. 2010)

Emä seevastu alustas tööd nende juures ning on siiani seotud Polli Aiandusuuringute keskusega. Oma esimestest tööandjatest on tal rääkida ainult head. Toon siinjuures ära mõned tema meenutused. „*Eevi ja Arthur Jaama olid väga head vanavanemad. Kuni kooliminekuni*

kasvas nende juures tütrepoeg Jaago. Jaagole meeldis nii nagu vanaisalegi laulda. Igal suvel korraldati ploomiaia paviljonis õhtuti pidusid, kus esinesid nii Jaago kui ka vanaisa (laulis) ja vanaema (luges luuletusi ja tegi koos tütrepojaga näidendit).“ (Kahu K. 2010)

Arthur ja Eevi Jaama on aretanud koos ploomisordid ‘Ave’, ‘Vilnor’, ‘Vikana’, ‘Amitar’, ‘Liisu’, ‘Vilmitar’, ‘Sargen’, ‘Norgen’, ‘Kadri’, ‘Radiolus’, ‘Suur Tõll’, ‘Kressu’, maguskirsisordi ‘Arthur’ (esialgse nimega ‘Kristiina’), ‘Elle’, ‘Ene’, ‘Irma’, ‘Polli mure’, ‘Polli rubiin’, ‘Tõmmu’ ning hapukirsisordi ‘Jagoli’.

Jaamade poolt aretatud ploomisort ‘Ave’ on Eestis üks enamkasvatatavamaid.

Foto 13. Ploomisort ‘Ave’ . H. Jänese foto.

A. Jaama on avaldanud ajakirjades ja teadustööde kogumikes üle saja artikli. Lisaks on tema sulest ilmunud mitmed kirsi- ja ploomiraamatud.

A. Jaama suri 31. märtsil 1995. aastal, E. Jaama suri 7. aprillil 1999. aastal. Mõlemad on maetud Tartu Pauluse kalmistule.

HELJO JÄNES (PLOOMI- JA MAGUSKIRSIARETUS)

Heljo Jänes (aastani 1971 Sern) on sündinud 10 detsembril 1946. aastal. 1969. aastal astus ta Tartu ülikooli bioloogia–geograafiateaduskonda, mille lõpetas 1974. aastal bioloog-biokeemikuna (Tammoja 1998: 158).

Bioloog- biokeemikuna sai ta 1974. aastal tööd Eesti Maaviljeluse Instituudi Polli katsebaasis. 1996. aastal kaitses filosoofiadoktori kraadi teemal “Eesti uute ploomisortide

talvekindlus”, mis on Eestis üks silmapaistvamaid laboratoorsete külmutuskatsetega uurimusi puuviljanduse valdkonnas (Kask 2006: 42).

1984. aastal asus Heljo tööle ploomi- ja kirsipuu sordiuurimise ja aretamise töörühma. Tänapäevaks on temast kujunenud Eesti parim asjatundja ploomi- ja kirsikasvatuse alal.

Heljo Jänes on maguskirsipuu sortide 'Elle' ja 'Irma' kaasautor ning maguskirsipuu sordi 'Anu' autor. Heljo Jänes on sordiaretajana suurt tähelepanu osutanud sellele, et kirsse oleks võimalik tarbida pikema aja jooksul. Tal on korda läinud luua hiliseid suureviljalisi sorte, mis on Eesti tingimustes olnud väga raske ülesanne (Kask 2006: 42).

Foto 14. Polli teadlase Heljo Jänese hoole all on maguskirsid ja osa ploomiaeda. E. Riigi foto.

Foto 15. Maguskirsisort 'Anu'. H. Jänese foto.

H. Jänes on täiendanud Polli ploomi- ja kirsisortide kollektsiooni, milles on nüüd 155 sorti.

ASTA-VIRVE LIBEK (MARJAARETUS)

Asta Libek (aastani 1967 Heil) on sündinud 25. septembril 1943. aastal Abja-Paljuojal. 1980. aastal kaitses ta bioloogiakandidaadi väitekirja teemal: „Musta sõstra sortide saagi kujunemise bioloogilisi iseärasusi Eesti NSV-s”. Ta on töötanud EMMTUI Polli katsebaasis 1968–69 laborandina, 1973–85 nooremteadurina ning aastast 1986 vanemteadurina. (Tammoja 1998:78)

Foto 16. Vanemteadur Asta-Virve Libek. H. Kõssi foto.

K. Kask (2010a: 192) kirjutab oma raamatus järgmist: „A-V. Libek on olnud kaua aega maasika- ja marjakultuuride sordiuuriija ning kujunenud Eesti parimaks asjatundjaks marjakasvatuse ja sorditundmise alal. Järk-järgult sai temast musta sõstra ja vaarikaaretaja. Ta on musta sõstra sordi 'Varmas', valge sõstra sortide 'Hele' ja 'Valko' ning vaarikasortide 'Aita' ja 'Alvi' kaasautor. Hiljuti aretas ta musta sõstra sordid 'Almo', 'Ats', 'Elo' ja 'Karri'.

Polli aiandusuuringute keskuses on A.-V. Libek praegu üks olulisemaid projektijuhte, kelle toel uurimisasutus tegutseb. Koidu Keldi arvates on Asta „*tõelise teadlase tüüp – põhjalik, järjekindel ja nõudlik nii enda kui teiste suhtes. Iseloomult tagasihoidlik, kuid hea suhtleja ja inimeste tundja.*“ (Kelt 2010)

Foto 17. Musta sõstra sort 'Karri'. Polli aiandusuuringute keskuse maheaias. Autori foto.

A. Libeki musta sõstra sortidest on maitsvamate viljadega (autori arvates) sort 'Karri'.

Temalt on ilmunud mitmed maasika- ja sõstrakasvatuse raamatud ning hulk teadus –ja populaarteaduslikke artikleid.

KOKKUVÕTE

Artikli kirjutamise käigus uurisin põhjalikult kutseliste puuvilja- ja marjasortide aretajate elulugusid, saavutusi ja nende kohta avaldatud materjale. Samuti tutvusin puuviljandusliku sordiaretuse ajalooga. 2010. aastal täitus 65. aastat kutselisest sordiaretusest Eestis. Polli Aiandusuuringute Keskuse kolleksioonistandikes on säilikuid 2009. aasta novembri seisuga kokku 1200, sh 453 õunapuu, 112 pirnipuu, 106 ploomipuu, 74 maguskirsipuu, 23 hapukirsipuu, 71 maasika, 76 vaarika, 6 pampeli, 1 tayberry, 114 musta sõstra, 26 punase sõstra, 12 valge sõstra, 33 karusmarja, 28 söödava kusalpuu, 20 astelpaju, 19 pihlaka sorti ja aretist ning 23 õunapuu pookealust. Polli sordiaretajad ja -uurijad on teinud ära tohutu suure töö ning kogutust jätkub materjali uute sortide aretuseks aastakümneteks. 2009. aastaks on Polli sordiaretajad aretanud 29 õuna-, 16 ploomi-, 3 pirni-, 15 maguskirsi-, 1 hapukirsi-, 12 mustasõstra-, 6, vaarika-, 3 maasika-, 1 karusmarja-, 2 valgesõstrasorti ning 10 vegetatiivalust.

See arv muutub pidevalt, sest igal aastal antakse sordivõrdluskatsetesse üha uusi aretisi, mis katsete eduka läbimise korral vormistatakse sordiks.

Artikli valmimisele aitasid kaasa õpetaja Viiru Lepik, teadurid Kersti Kahu, dr Kalju Kask, Koidu Kelt, Toivo Univer ja Heljo Jänes, laborant Alvi Jelisejeva ja paljud teised. Samuti pärineb suurem osa töös avaldatud pildimaterjalist Koidu Keldi erakogust. Töö käigus püüdsin iga aretaja juures esile tuua tema saavutused, samuti erinevad eluseigad, mida loo jutustajad tähtsaks pidasid. Kirjutamise käigus sain kogemusi inimestega suhtlemisel. Senini arvasin, et sordiaretusega tegelevad inimesed on küllaltki teaduskesksed ning pühenduvad vaid tööle. See ei pidanud aga paika. Kõik sordiaretajad osutusid väga huvitavateks inimesteks, kellel on oma hobid ja huvid. Täna kõiki, kes aitasid kaasa artikli valmimisele.

KASUTATUD KIRJANDUS

Raamatud

J a a m a , Arthur 1985. Ajaloolisi andmeid puuviljanduse arengust Eestis. Rmt. Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist V. Tallinn: Valgus

K a s k , Kalju 1984. Eesti puuvilja- ja marjasordid. Tallinn: Valgus

K a s k , Kalju 2010. Puuviljandus Eestis. Sordid ja aretajad. Tartu: Eesti Maaülikool

K e l t , Koidu, L a m p , Linda, P i i r , Robert 1997. Puuviljad, marjad, tervis. Tallinn: Valgus

V i i r e s , Ants 1975. Puud ja inimesed. Tallinn: Valgus

Artiklid

K a s k , Kalju 2006. Puuviljandusteadlane ja sordiaretaja Heljo Jänes 60. – *Maamajandus*, nr 12, lk 42

K l a a s , Liidia 2008. Jakob Palk 100. – *Sakala*, 1.04.

M ä g i , Erich 2000. Õnneliku käega sordiaretaja. – *Maaleht*, 29.12.

T a m m e t , M. 1994. Kapsad, kaalikad – tulnukad kloostriaedadest. – *Horisont*, nr 7, lk 41–43.

P ä r i s m a a , Sirje 2009. Elutööpreemia sordiaretuse suurmehele. – *Maakodu*, *Maaleht*.
<http://www.maakodu.ee/index.php?page=Maakodu&grupp=artikkel&artikkel=14387>
(11.05.2011).

V a l d a r u , Egon. 2010. Viljapuud peavad üle elama ka karmi talve. – *Sakala*, 26.02.

Kogumikud

E e s t i A i a n d u s e b i o g r a a f i l i n e l e k s i k o n . 1998. Koost. Nora Tammoja. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

E e s t i p o m o l o o g i a . 1970 Koost. Gerhard Hansman. Tallinn: Valgus

P o l l i k a t s e b a a s - p u u v i l j a n d u s l i k u u u r i m i s t ö ö h ä l l . 1990. Koost. Kalju Kask. Tallinn: Valgus

T e a d u s e a j a l o o l e h e k ü l g i E e s t i s t . V kogumik. 1995. Aarne Pung. Tallinn: Valgus

Internetiallikad

Meist – EMÜ Polli aiandusuuringute keskus: Programmi 2009. a. tööde aruanne: Polli sordikataloog veebis: <http://www.polli.ee> (11.05.2011).

Sordikataloog – Talvenauding – EMÜ Polli aiandusuuringute keskus. <http://polli.emu.ee/index.php?sub=sordikat&action=sort&value=94> (11.05.2011)

Sordikataloog – Mulgi must – EMÜ Polli aiandusuuringute keskus. <http://polli.emu.ee/index.php?sub=sordikat&action=sort&value=7> (11.05.2011)

Sordikataloog – Krista – EMÜ Polli aiandusuuringute keskus. <http://polli.emu.ee/index.php?sub=sordikat&action=sort&value=79> (11.05.2011)

Asta-Virve Libek. Eesti Teadusinfosüsteem
<https://www.etis.ee/portaal/isikuCV.aspx?LastNameFirstLetter=L&PersonVID=36556&lang=et&FromUrl0=isikud.aspx> (11.05.2011)

Suulised allikad

J e l i s e j e v a , Alvi 2010. Suuliselt autorile (07.01.2010)

K a h u , Kersti 2010. Suuliselt autorile (25.02.2010)

K a h u , Maire 2010. Suuliselt autorile (13.03.2010)

K a s k , Kalju 2010. Suuliselt autorile (15.01.2010)

K e l t , Koidu 2010. Suuliselt autorile (01.02.2010)